

Tornyai Péter

IDÉZI-E BARTÓK MÉLISANDE HALÁLÁT A 2. VONÓSNÉGYESBEN?

Kísérlet egy bő fél évszázados pontatlanság korrekciójára

A Bartók-szakirodalom számos műve, beleértve a legalapvetőbb munkákat is,¹ hivatkozik arra, hogy a 2. *vonósnégyes* zárótételének *Lento, non troppo* szakasza (a 88. ütemtől, azaz a 7. próbajel előtt induló rész) egy Debussy-idézetre épül, de legalábbis utalás a *Pelléas és Mélisande* egy zenei mozzanatára. A bibliográfiai hivatkozások a felfedezés tényét Bartha Dénes és Bónis Ferenc egy-egy tanulmányára vezetik vissza.² Valóban Bónis 1963-ban megjelent írása – mely a Bartók-életműben fellelhető idézeteket veszi számba – az egyetlen forrás, amelyben a szerző ezt a zenei összefüggést a konkrét helyek meghatározásával, kottapéldákkal illusztrálva fejti ki.³

Bónis a következőt írja:

Bartók Debussy-idézete szintén az előbb említett operából [ti. a *Pelléas és Mélisande*-ből] való. A Mélisande halálakor megszólaló szekvenciázó zenekari közjáték egy variációja került a *Második vonósnégyes* finaljába.⁴

A cikkben ezt a megállapítást az utána helyezett két kottarészlet hivatott pontosítani és igazolni (itt: 1. és 2. *kotta*). Az összefüggés nyilvánvalóan a két anyag egy-egy melodikus egysége között áll fenn (3. *kotta*).

Bónis Ferenc állítása – amely tehát a *Pelléas*-idézet értelmezésének mindezidáig sarokköve volt – két szempontból is problematikus. A két kérdést először külön-külön tárgyaljuk.

1 Pl. Kárpáti János: *Bartók vonósnégyesei*. Budapest: Zeneműkiadó, 1967; Somfai László: *Bartók Béla kompozíciós módszere*. Átdolg. kiad. Budapest: Akkord Kiadó, 2000.

2 Kárpáti: i. m., 30.

3 Bónis Ferenc: „Quotations in Bartók’s Music”, *Studia Musicologica* V. (1963) 355–382.

4 Uott, 371. (*A fordítás tőlem.*) Bónis a tanulmányát közel harminc évvel később magyarul is publikálta, a szóban forgó résznél annyi kiegészítést téve, hogy a Debussy-idézet a kvartettben „lassított, nagyított felvételtként” kapott helyet. Ld. Bónis Ferenc: „Idézetek Bartók zenéjében”. In: *Hódolat Bartóknak és Kodálynak*. Budapest: Püski Kiadó, 1992, 93–116., 106–107.)

1. kotta. Debussy: Pelléas és Mélisande, 5. felvonás, 28. próbajel. Részlet a zongorakivonathból.

2. kotta. Bartók: 2. vonósnyégyes, III. tétel, 88–96. ütem

3. kotta. A dallam Debussynél és Bartóknál

1.

A kottákon idézett Debussy- és Bartók-részlet megfeleltetése öncélúnak tűnik, amennyiben a megszólalásuk annyira különböző, hogy a hallgatási tapasztalat – legyen az akár a két mű alapos ismerőjéé – nem tud párhuzamot vonni köztük.⁵

5 A Bónis tanulmányában bemutatott többi Bartók-idézet lényegesen jobban megfelel ennek a kritériumnak.

A vonósnégyes adott helye nem idézi fel az opera zenekari közjátékát, mert az említett hangsorozat névleges azonosságán túl minden zenei tényezőben (tempó, ritmus, karakter, artikuláció, regiszter, textúra stb.) igencsak különböznek. Ezenkívül az sem elhanyagolható, hogy Debussynél a közbeszúrt *c* hangok olyan tonális viszonyrendszerbe helyezik az ominózus hangsorozatot, amely kontextus Bartók-nál nincs meg, sőt helyette a *b*-vel egy hasonlóan erős, de teljesen más harmóniai környezet (tritónusz) veszi körül a „dallamot”. Ha tudatosan használta volna is Bartók a Debussy-részlet ostinato-szólamának hét hangját, azt semmiképp sem idézetszerűen tette.

2.

Az idézett hely Bónis utalásával ellentétben nem Mélisande halálának pillanata. Igaz ugyan, hogy Mélisande utolsó énekelt mondatai közvetlenül e közjáték előtt szólnak meg, ez alapján visszamenőleg akár datálhatnánk is ekkorra a halál beálltát,⁶ csakhogy ezt az opera szereplői és a közönség sem tudhatná ezen a ponton, vagyis a részlet dramaturgiai szerepe egészen más: még csak a szolgálólányok néma bevonulásának ad helyet. (Lásd a partitúrában is szereplő színpadi utasítást a 28. próbajelnél.)

* * *

Mit fogadhatunk el tehát Bónis Ferenc állításából? Az opera 5. felvonásának alaposabb átnézése meglepő tanulságokkal szolgál, ami után úgy gondolom, mégsem elvetendő a 2. kvartett zárótételének és a *Pelléas és Mélisande* fináléjának kapcsolata, sőt Bónis állításának mindkét – imént megkérdőjelezett – fele igaznak bizonyulhat, ha nem is úgy, ahogy ő gondolta. Csak kicsit máshol kell keresni, és kicsit mást.

1.

Az említett hangsorozat (*3a kotta*) az 5. felvonás számos egyéb helyén is felbukkan, és egy előfordulása van, amely a hangmagasságok absztrakcióján túl is hasonlít a Bartók-részlethez: a felvonás legelején (*4. kotta*). Itt a tempó, a dinamika és az egyszólamúság révén a hangsorozat mint tisztán melodikus elem jelenik meg, valóban mutatva hasonlóságot a kvartettbeli részlettel. Ha Bónis erre a pontra hivatkozna, elfogadható, hihető lenne, hogy itt Bartók valóban idéz.⁷ Csak akkor le kellene mondani arról a – kvartett-tétel titokzatos narratívája szempontjából két-

6 Ennek a feltételezésnek a librettó több utalása is ellentmond (például az orvos szavai, a szolgálólányok térdre hullása egy későbbi pillanatban, harangütések, stb.), Debussy zenei-dramaturgiai megoldásai pedig ennél is világosabban későbbre helyezik a halál idejét.

7 Továbbá, feltételezve a kvartettbeli *Pelléas*-párhuzamot, a felvonás első formai zárlatának ismételt *a-c* tercébe (8. ütem, ld. a 4. kotta végét) nem nehéz a vonósnégyes jellemző (végső) zárlatát is behallani. Kiváltképp ha hozzátesszük, hogy a Mélisande halálát jelző harangütések szintén párosan és kiscerc-együtthangzással szólnak meg az opera végén (vö. harang – pizzicato a vonósnégyes végén).

4. kotta. Debussy: Pelléas és Mélisande, az 5. felvonás kezdete

ségtelenül többletjelentéssel bíró – megállapításról, hogy a bartóki párhuzam konkrétan Mélisande halálának zenei-dramaturgiai pillanatához kötődik.

Vagy mégsem?

2.

Ha nem annál a résznél történik meg a halál (felismerése), amit Bónis idéz, akkor vegyük szemügyre a tényleges helyet (5. kotta a 234. oldalon):

ARKEL

Semmit se láttam. – Ez hát a vég?...

AZ ORVOS

Igen, igen.

ARKEL

Nem is hallottam semmit... De így, ily hirtelen... Némán száll el a lelke...

GOLO

(felzokog)

Ó! Ó!⁸

Ha ezek a szavak nem lennének elég egyértelműek arra vonatkozólag, hogy Mélisande távozása az életből itt történik meg, itt válik világossá, Debussy nagyon erős zenei megoldása nem hagy kétséget. Az egész felvonás (sőt, az opera) harmóniavilágára nagyon jellemzők a párhuzamosan mozgó nagy tercek, de ezek jellemzően kétféle alakzatba rendeződnek: vagy kromatikus mozgásba, ahol a melodikus és mixturális jellegük kerül előtérbe, vagy nagy szekundos menetekbe, melyek összességében egészhangú hangkészletet eredményeznek. Az említett helyen azonban egy teljesen új nagyterc-konstelláció jelenik meg, méghozzá a lehető legtisztábban, legjobban kiemelve: szekvenciális láncolattá fűzve és minden egyéb hangtól, szólamtól mentesen. Az újdonság a nagytercek kisterc-távolsága (pl. *c/e-esz/g*). Ez, azon túl, hogy a lehetséges harmadik kombinációja a nagyterc-pár-

8 Részlet az opera librettójából (Keresztury Dezső és Keresztury Mária fordítása). Az aláhúzott szövegrész tartozik az 5. kottához.

Je n'ai rien en-ten-du... Si vi-te, si vi-te...
oui.

SOUS-VOIX
toujours pp

281

GOLAUD
Ei-le s'en va sans rien di-re... (sanglotant)

pp ppp pp

5. kotta. Debussy: Pelléas és Mélisande, 5. felvonás 37. próbajel

huzamoknak, teljesen más harmóniai minőséget jelent. A kisterc-lépések sorozatából kialakuló hangsor többféleképpen megközelíthető (például megfelel az 1:2 modellskálának is), Debussy kontextusában azonban a legfontosabb jellegzetessége az, hogy – ellentétben többek között a korábban említett nagytercpárhuzam-típusokkal – sem diatonikus-modális, sem egészhangú hangrendszerbe nem illeszkedik, kívül áll az opera zenéjében eddig megszokott harmóniavilág(ok)on. Azt, hogy a cselekményben ezen a ponton valami lényeges változás, kilépés történik, Debussy ezzel a tisztán zenei eszközzel teszi egyértelművé.

És itt csaphat a homlokára a Bartók-kvartettben Mélisande halálának (fel-) idézését kereső, ám Bónis tévedését felfedezve épp elcsüggedő elemző! Hiszen honnan lehet még ismerős ez a tercmotívum – szintén tiszta kétszólamúságban, szintén szekvenciális láncolatban, szintén egy tétel legfontosabb formai-dramaturgiai pontjain exponálva? Éppen a 2. vonósnegyes zárótételéből (6a–b kotta).

Különösen szembeűnő az utalás a kvartett utolsó taktusaiban. A *Più lento* szakasz második ütemében elérkezünk a tétel jól ismert tonikai kis tercéhez (a–c), ám ennek végső ismétlései előtt Bartók még egyszer beiktatja a kisterc-motívumot. Ezzel megkapjuk a teljes Debussy-sort, azonos hangnemben, annyi különbséggel, hogy Bartók a c és a hangokra nem épít nagy tercet, hanem (mondhatni: a tengelyrokonságot kihasználva) közös harmóniai állomássá olvasztja össze őket. Így a menet Debussynél a negyedik, Bartóknál a harmadik lépéssel ér körbe (7. kotta).

Tempo I (♩ = 69-72)

poco a poco -

6a kotta. Bartók: 2. vonósnégyes, III. tétel, 68–72. ütem

Tempo I (♩ = 66)

Un poco più andante (♩ = 84)

Più lento. (♩ = 60-63)

Tempo I. (♩ = 69)

pizz.

6b kotta. Bartók: 2. vonósnégyes, III. tétel, 132–141. ütem

(Debussy)

(Bartók)

(pizz.)

7. kotta. A terc-szekvencia Debussynél és Bartóknál

Megfigyeléseinket a bevezetésben felvetett két problémával kapcsolatban a következőképp összegezhetjük:

1. Bónis állítása, miszerint az általa citált Bartók-részlet egy Debussy-idézet, lehet helytálló, csak az opera nem azon helyének az idézetéről van szó, amelyre ő a kottapéldával utal.

2. Bónis állítása, miszerint Bartók a kvartettben idézi Mélisande halálának zenei pillanatait, szintén helytálló, csak a vonósnégyes-tétel egy másik zenei anyagára vonatkozva igaz.

Bár nem lehet bizonyítani a következő hipotézist, mégsem állom meg, hogy ne vessem föl a tévedés történetének egy lehetséges forгатókönyvét. Magyarázatkeresésem kiindulópontja: nem tartom valószínűnek, hogy a Debussy-közjáték basszusában bárki „spontán módon” ráismert volna a Bartók-vonósnégyes hangjaira, vagy fordítva, miközben a terc-motívum vagy az operafelvonás elejének sokkal evidensebb összefüggését nem vette észre. Számomra sokkal hihetőbb a következő feltevés: Bónis egy közvetlenebb forrásból (a legkézenfekvőbb Kodály Zoltán személye lehet) hallhatott utalást arra, hogy Bartók a vonósnégyes harmadik tételében Mélisande halálát idézi. A Debussy-partitúrában a Mélisande utolsó megszólalása utáni ütemekben felfedezte a Bartók-műből ismert hangsorozatot, és ezzel megoldottnak vette a kérdést, elszalasztva a fontosabb összefüggések feltárását.

1+2.

A vonósnégyes-tétel két szóban forgó részlete között – akár van közük a Pelléas-hoz, akár nincs – szoros kapcsolat van, mégpedig éppen az említett kis terc-nagy terc motívum révén. A „Debussy-dallam” és a hozzá társított másik – a bartóki kontextusban már legalább olyan fontos – szólám ugyanis együttesen épp ugyanezt a harmóniai konstellációt hozza létre (8. kotta).⁹

8. kotta. Bartók: 2. vonósnégyes, III. tétel, a 68–98. ütem kivonata

9 A két rész kapcsolatát erősíti, hogy a motívum a tétel más zenei anyagaiban nem kap szerepet.

Ezt a feltűnő egyezést egyedül az árnyalja, hogy a dallamsorok kezdetén nagyterc-helyett tritónusz-együtthangzások állnak. Hogy a tritónusz valóban a terc helyettesítője, módosulása, arra maga Bartók világít rá azzal, hogy a két formarész határán az addig tisztán nagy tercbe mozgó kisterc-motívumot az utolsó két alkalommal tritónusz-nagyterc párként harmonizálja (85–87. ütem, lásd a 8. kottán a szaggatott vonallal bekarikázott részeket).

A fenti összefüggések fényében, ha elfogadjuk, hogy a 2. vonósnégyes említett szakaszában Bartók Debussytól idéz, akkor az idézésnek egy komplex, hatványozott formáját fedezhetjük fel: Bartók a *Pelléas és Mélisande* két jellegzetes zenei elemének (egy melodikus és egy harmóniai természetűnek) a vegyítésével, egymásra vonatkoztatásával hozza létre saját zenei anyagát. A két Debussyre utaló mozzanat közös zenei kontextusba helyezése Bartók eredeti kompozíció megoldása, az operában a két elemnek nincs közvetlen kapcsolata.

ABSTRACT

PÉTER TORNyai

DOES BARTÓK QUOTE MÉLISANDE'S DEATH IN HIS 2ND STRING QUARTET?

An Attempt to Correct a Semicentennial Inaccuracy

Since a study dating from 1963 by Ferenc Bónis, most of the main sources in the literature about Bartók's Second String Quartet mention that the *Lento, non troppo* section in the 3rd movement contains a quotation from Debussy's opera, *Pelléas and Mélisande*, namely the moments of Mélisande's death. The present article points out that Bónis's statement is problematic from two aspects: the part of the opera cited by him is not really the point where the protagonist dies, and is not even what Bartók's musical reference refers to. However, by finding the right moments in Debussy's closing scene, we can discover more evident connections to the finale of the string quartet. Bartók really did quote in the quartet the motif heard at Mélisande's death, but at other – even more important – places in the movement. Furthermore, Bartók in his musical material combines two different characteristic elements (a melodic and a harmonic one) taken from *Pelléas and Mélisande* by referring each to the other as a unique compositional solution.

Péter Tornyai (b.1987), composer, chamber musician, graduated from the Liszt Academy in 2012. He is a DLA candidate at the same institution, where he has taught composition, orchestration, analysis and contemporary music practice since 2016. His work has been recognised with the award of the Junior Prima prize and Artisjus prize (2016, 2017). He is an active participant in Hungarian musical life with his compositions and as a chamber music player. He is a founding member and viola player of the Classicus Quartet and the Dohnányi Quartet.

Liszt Ferenc zongoraművei

az Editio Musica Budapest megújult Urtext kiadásában

- Az Új Liszt-Összkiadás kottaszövege és kritikai kommentárja, szükség esetén javítva az újabb kutatási eredmények alapján
- Korábbi műváltozatok, albumlapok az Összkiadás pótköteteiből
- Új, naprakész előszók a művek keletkezéséről és notációjáról angolul és németül (Kaczmarczyk Adrienne)
- Liszt-kéziratok és első kiadások fakszimiléi
- Kiváló minőségű és környezetbarát sárgásfehér papír
- Elegáns és tartós kivitel

MÁR KAPHATÓ:

2. ballada (korai változat és végleges változat) · Z. 12699

II. magyar rapszódia · Z. 8162

A Villa d'Este szökőkútjai (Urtext) · Z. 8187

Consolations (első változat és revideált változat), **Madrigal** · Z. 12697

Dante-sonáta (korai változat és végleges változat) · Z. 8189

Haláltánc · Z. 12718

Három koncertetűd (új kiadás a szerzői kézirat alapján) · Z. 15071

Három Petrarca-sonett (1. változat és 2. változat) · Z. 8183

H-moll sonáta · Z. 12900

Karácsonyfa (Urtext) · Z. 12316

Két koncertetűd, **Ab irato, Morceau de salon** · Z. 6502

Két legenda (a 2. legenda könnyített változatával) · Z. 12313

La campanella (első változat és végleges változat) · Z. 12913

Öt Mefisztó-keringő, **Mefisztó-polka** · Z. 13951

Paganini-etűdök · Z. 6500

Szerelmi álmok (a 2. darab két korai és egy későbbi változatával) · Z. 12707

Valse-Improptu, **Petite valse favorite** · Z. 3868

További kötetek előkészületben

Kiadványainkat keresse a zeneműboltokban vagy
rendelje meg a **www.emb.hu** honlapon.

EDITIO MUSICA BUDAPEST
Zeneműkiadó Kft.